

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

(14ος - 17ος αἰ.)

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2019

Στὰ ξενόγλωσσα ἀποσπάσματα ποὺ παρατίθενται στὸ βιβλίο, ὅπου δὲν δηλώνεται ὁ μεταφραστὴς ἢ ἀπόδοση εἶναι δική μου. Πρόκειται, φυσικά, γιὰ μεταφράσεις «ἐργασίας», παρακολουθοῦν δηλαδή τὸ πρωτότυπο ἀπὸ κοντὰ καὶ δὲν φιλοδοξοῦν νὰ ἐπιδείξουν «ἄφορος».

Οἱ παραπομπὲς στὰ κείμενα καὶ στίς ἐκδόσεις τους κωδικοποιοῦνται ὡς ἑξῆς: Προηγεῖται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, ἀκολουθεῖ μέσα σὲ παρενθέσεις τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἐκδότη καὶ ἔπεται ἡ παραπομπή στὴ σελίδα ἢ στὸν στίχο: *Ἐρωτόκριτος* (Ἀλεξίου), σ. (γιὰ τὴν Εἰσαγωγή, τὰ σχόλια κ.ἄ.) ἢ στ. (γιὰ τὸ κείμενο).

Ἡ Βιβλιογραφία ἔχει ἐνημερωθεῖ ὡς τὸ τέλος τοῦ 2016.

Σ.Κ.

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Είναι πια παραδεκτό ότι ο πολιτισμός στα χρόνια της βενετικής παρουσίας στην Κρήτη συνδέεται αίτιακά με το κίνημα της Αναγέννησης που εκδηλώθηκε στην Ιταλία από τις αρχές του 14ου ως τα τέλη του 16ου αιώνα.¹ Η περίοδος αυτή εκφράζεται με μια διάθεση ανανεωτική απέναντι στον σχολαστικισμό και τις αυθεντίες (auctoritates) των προηγούμενων «σκοτεινών» αιώνων και εισάγει την ιδέα της μετάβασης (translatio) σε μια καινούργια εποχή κατά την οποία η ατομικότητα και η συλλογικότητα λειτουργούν συμπληρωματικά με στόχο το κοινό συμφέρον. Στην Ιταλία η Αναγέννηση ξεπήδησε από τις πόλεις-κράτη και από εκεί διαχύθηκε σε όλοκληρη την Ευρώπη επηρεάζοντας βαθιά την πολιτική, κοινωνική, πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της. Οί τοπικές συνθήκες έπαιξαν, φυσικά, τον δικό τους ρόλο στην ένταση και την ποιότητα της ακτινοβολίας και της επίδρασης της Ιταλικής Αναγέννησης, αφού οί υλικές συνθήκες διέφεραν από περιοχή σε περιοχή και οί κοινωνίες δέν βρίσκονταν στο ίδιο στάδιο ωριμότητας και ανάπτυξης ούτε και οί εκδηλώσεις της είχαν ξεκινήσει από την ίδια άφετηρία. Παρά τις διαφοροποιήσεις αυτές οί επιλογές του (άνθρώπου της Αναγέννησης) ήταν σταθερά προσανατολισμένες σε ιδέες και αξίες εμπνευσμένες και εμπλουτισμένες από την πολύτιμη παρακαταθήκη της έλληνορωμαϊκής παράδοσης που είχε κερδίσει και πάλι το άμεριστο ένδιαφέρον του.

Ο όρος «Αναγέννηση» (rinascita, rinascenza, rinascimento, renaissance), πλασμένος από έναν όξυδερκή ιστορικό και κριτικό τέχνης και ζωγράφο, τον Τζόρτζο Βαζάρι (1511–1574), για να εκφράσει την εξέλιξη και την ανανέωση της τέχνης που προοιωνίζαν οί βαθιές αλλαγές της εποχής του (Βίοι, β' έκδ. 1568), δρομολογημένος από έναν έμβληματικό εκπρόσωπο του γαλλικού Διαφωτισμού, τον Ζύλ Μισελέ (1798–1874), για να όρίσει τον γαλλικό 16ο αιώνα

¹ Στην άφετηρία της παραδοχής αυτής βρίσκονται οί καταστατικές μελέτες του Λίνου Πολίτη, «Λογοτεχνία νεοελληνική και λογοτεχνία ευρωπαϊκή», *Θέματα της λογοτεχνίας μας (πρώτη σειρά)*, Θεσσαλονίκη ²1976, σ. 152–174, ειδικά σ. 161–165 (α' έκδ. 1949), και του Στυλιανού Άλεξίου, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8 (1954), 76–108 [= *Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, Αθήνα 1985]. Βλ. επίσης Embiricos, *La Renaissance crétoise*.

σέ σύγκριση μὲ τὸ τέλος τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου (*La Renaissance*, 1855), καὶ καταξιωμένος ἀπὸ τὴν πανοραμικὴ σύνθεση τοῦ Ἑλβετοῦ ἱστορικοῦ Γιάκομπ Μπούρχχαρτ (1818–1897) (*Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία*, 1860), χρησιμοποιεῖται στὶς μέρες μας κυρίως ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης, τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ νὰ δηλώσει ἓνα σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα ποὺ σέ γενικὲς γραμμὲς καλύπτει τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Εἶναι καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος μίᾳ ἀκόμη ἀπὸ τὶς πολλὲς κατασκευὲς τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας ποὺ πλάστηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διακριθῶν καὶ νὰ περιγραφῶν οἱ σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς ζωῆς στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη στὰ χρόνια τῆς πρώιμης νεωτερικότητος.² Οἱ πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἐξελίξεις στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Ἰταλικῆς Χερσονήσου ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στοὺς μελετητὲς τῆς περιόδου αὐτῆς νὰ μιλήσουν γιὰ διάφορες φάσεις τῆς Ἀναγέννησης (πρώιμη, ὠριμη, ὄψιμη), καὶ συνδυάζοντάς τες μὲ τὸ κίνημα τοῦ Οὐμανισμοῦ νὰ τὶς συνδέσουν μὲ τὶς συνθήκες ποὺ διαμορφώθηκαν στὴ Φλωρεντία, τὴ Ρώμη καὶ τὴ Βενετία σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιστάσεις καὶ μὲ διακριτὲς μεταξὺ τους ἐκδηλώσεις γιὰ πάνω ἀπὸ ἓναν αἰώνα. Γεγονότα ὅπως ὁ θάνατος τοῦ Λαυρέντιου τῶν Μεδίκων τὸ 1492 καὶ ἡ λεηλασία τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς μισθοφόρους τὸ 1527 σηματοδοτοῦν τὶς μετατοπίσεις τοῦ κέντρου βάρους τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἐξελίξεων πρὸς τὴ Βενετία, ὅπου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα ἡ τυπογραφία ἔχει βρεῖ τὶς πλέον κατάλληλες συνθήκες γιὰ νὰ ἀνθῆσει καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Εὐρώπη. Καλλιτέχνες, ἀρχιτέκτονες, τεχνίτες, τυπογράφοι, λόγιοι καὶ συγγραφεῖς ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὴν πένα τους συρρέουν στὴν πόλη τῶν τεναγῶν καὶ μὲ τὴ δράση τους πρωταγωνιστοῦν στὴν ἀναβάθμισή της (*renovatio urbis*). Στὸ μεταξύ, οἱ θρησκευτικὲς ἀντιπαράθεσεις καὶ ὁ διχασμὸς τῶν συνειδήσεων στὸν δυτικὸ κόσμον πρὶν ἀκόμη τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα

² Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὅρου, βλ. Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge, Mass. 1948 [= *Il Rinascimento nella critica storica*, Μπολόνια 1969, καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Innocenzo Cervelli, «Wallace K. Ferguson e il concetto di Rinascimento»] καὶ Delio Cantimori, «La periodizzazione dell'età del Rinascimento», *Studi di storia*, τ. 2: *Umanesimo, Rinascimento, Riforma*, Τορίνο 1976, σ. 340–365 (γιὰ τὶς μελέτες ὡς τὸ 1955). Βλ. ἐπίσης τὸ δοκίμιον τοῦ Federico Chabod, «Il Rinascimento», τοῦ 1942, ἀναθεωρημένο καὶ μὲ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς σημαντικότερης βιβλιογραφίας ὡς τὸ 1958, στὴ συλλογὴ μελετῶν τοῦ *Scritti sul Rinascimento*, Τορίνο 1981, σ. 71–144. Γιὰ μιὰ ἀπογραφή τῶν νεότερων τάσεων τῆς ἔρευνας στοὺς σημαντικότερους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀναγέννησης, βλ. τὸν συλλογικὸ τόμον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑουτζένιο Γκάρνιν *Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi*, Ρώμη/Μπάρι ²1983.

ένίσχυσαν τις φυγόκεντρες τάσεις τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἐπέτρεψαν νὰ προχωρήσουν μὲ μεγαλύτερη ἀντοπεποιόθηση σὲ μιὰ πολὺπλευρη, ἂν καὶ ἀνομοιόμορφη, ἀνάπτυξη, οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ. Ἡ ἐπικράτηση τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῶν ἰδεῶν τῆς στῆ σκέψη, τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν ποιητικὴ θεωρία καὶ πράξη τῆς ἐποχῆς (Μανιερισμός, Μπαρόκ) τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰῶνα ἀνέδειξε τις ἀλυσιδωτὲς ἀλλαγές ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ στὸν ἰδεολογικὸ καὶ αἰσθητικὸ προσανατολισμὸ τῶν δημιουργῶν καὶ στὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὸν μακρόκοσμο καὶ τὸν μικρόκοσμο τοῦ ἀνθρώπου καὶ προέβαλε τις ἐπιδόσεις τους στὶς διάφορες ἐκφράσεις τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς.

Ἡ νεότερη ἱστοριογραφία ἀναλώθηκε στὴν ἀναζήτηση τῶν τάσεων καὶ τῶν ρευμάτων, τῶν τομῶν καὶ τῶν σταθερῶν ποὺ προσδιόριζαν τις διάφορες ἐποχὲς τῆς Ἀναγέννησης, μὲ τοποθετήσεις ὅμως ποὺ ἄφηναν μεγάλα περιθώρια συμφωνίας καὶ ἀπόκλισης ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὅρια καὶ τὰ εἰδικὰ ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ χαρακτηριστικά τους. Ὁ καθορισμὸς τῶν εἰδοποιῶν γνωρισμάτων τῶν διαδοχικῶν αὐτῶν μεταβάσεων ἀπὸ τὴ μιὰ φάση στὴν ἄλλη τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο κι ἂν φαντάζει ἀναγκαῖος καὶ λειτουργικὸς στὶς κατηγοριοποιήσεις μας καὶ χρήσιμος στὶς ἐκτιμήσεις μας, εἶναι δύσκολος στὴν πράξη καὶ γεννᾷ ὄχι λίγες ἐπιφυλάξεις καὶ ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τις ἐπιμέρους παραμέτρους του. Ἡ ρευστότητα στὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιολογικῶν ὅρων, ποὺ παρατηρεῖται ἤδη στὰ γραπτὰ τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα³ καὶ στὸν καθορισμὸ τῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν, καὶ ἡ ὁποία προσδιόριζει τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἐκφράζει τις ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῶν προσεγγίσεων αὐτῶν ἐφόσον ἀντικείμενο μελέτης μας δὲν εἶναι μιὰ ἰδεατὴ ἔννοια τῆς Ἀναγέννησης ἀλλὰ οἱ ὑπαρκτὲς καὶ γι' αὐτὸ «νοθευμένες» ἐκδοχὲς τῆς. Ἀκόμη καὶ ἂν ἐπιστρατεύσουμε τὸ θεωρητικὸ σχῆμα καὶ τὴν εὐλογοφανῆ θεματικὴ τοῦ Γιάκομπ Μπούρκχαρτ⁴ ἢ τοῦ Ἐουτζένιο Γκάριν,⁵ δὲν θὰ καταλήξουμε σὲ ἓνα κοινὰ ἀποδεκτὸ ὑπό-

³ Βλ., λ.χ., τὴν πραγμάτευση τοῦ ὅρου «maniera» ἀπὸ τὸν John Shearman, *Il Manierismo*, ἐπιμ. Marco Collareta, Φλωρεντία 1983, σ. 3–10, καὶ τὸν Antonio Pinelli, *La bella Maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*, Τορίνο 1993.

⁴ Burckhardt, *Ἡ πολιτισμὸς τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία* τοῦ ἴδιου, *Σκέψεις γιὰ τὴν ἱστορία*, μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης, ἐπιμ. Νάνσυ Κουβαράκου, Ἀθήνα 2004.

⁵ Eugenio Garin, *La cultura del Rinascimento. Profilo storico*, Ρώμη/Μπάρι 1981 (πρώτη δημοσίευση στὰ γερμανικά, «Die Kultur der Renaissance»), ὡς κεφάλαιο στὸ *Propyläen Weltgeschichte*, τ. 6, Βερολίνο/Φρανκφούρτη/Βιέννη 1964, σ. 429–534· τοῦ ἴδιου, *Il Rinascimento Italiano*, Φλωρεντία 1980, ἀ' ἔκδ. Μιλάνο 1941 («Documenti di storia e di pensiero politico»).

στρωμα στάσεων και συμπεριφορών που να διέπουν τόν πολιτισμό τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου στὶς διάφορες γεωγραφικὲς τῆς διακλαδώσεις. Ἡ Εὐρώπη μπορεῖ στὴν ἀλληγορικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Σεμπάστιαν Μύνστερ ὡς βασιλίσσα⁶ νὰ ἀποτελεῖ ἐνιαία ἡπείρου, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἦταν βαθιὰ διχασμένη λόγω τῶν διαφορετικῶν ρυθμῶν κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης. Ἔτσι θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ προσεγγίσουμε τόν κρητικὸ πολιτισμὸ μὲ τὰ κριτήρια ποὺ ἔχει περιγραφεῖ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία. Οἱ ἐκδηλώσεις του διαφέρουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη καὶ ἀπὸ ἡγεμονία σὲ ἡγεμονία μὲ τὶς διαφοροποιήσεις νὰ εἶναι τόσες πολλές καὶ κυρίως τόσο βαθιές, ὥστε κάθε σύνδεση μὲ τὴν Κρήτη νὰ εἶναι ἀυθαίρετη καὶ ἀδιέξοδη, παρόλο ποὺ τὸ νησί εἶχε παραμείνει ἐπὶ τετρακόσια πενήντα χρόνια βενετικὴ κτήση: ὁ κοινωνικὸς ἴστός της δὲν ἀπεμπόλησε τὶς ὀρθόδοξες συνιστώσες του ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ προσανατολισμὸς της ἦταν δυτικὸς. Ἄλλωστε, μιὰ περιοδολόγηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ποὺ ἐδῶ πρωτίστως μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνόλου δὲν εἶναι ἄμεσης προτεραιότητας, καταρχὰς λόγω τῆς περιφερειακῆς θέσης ποὺ τὸ φαινόμενο τῆς κρητικῆς Ἀναγέννησης κατέχει στὴν Εὐρώπη, ὕστερα λόγω τοῦ ὅτι αὐτὴ διέπεται ἀπὸ ἰσχυρὲς τοπικὲς ἰδιαιτερότητες ποὺ καθιστοῦσαν τὶς πολιτισμικὲς σχέσεις τοῦ νησιοῦ μὲ τὴ Βενετία καὶ τὴν Ἰταλία περίπλοκες. Εἶναι πάντως πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία βέβαιο ὅτι ἡ διαπολιτισμικὴ συνάντηση ποὺ συντελέστηκε στὴν Κρήτη εἶχε δυναμικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν ὑπῆρξε μονόπλευρη καὶ δουλική. Οὔτε καὶ περιορίστηκε χρονικὰ στὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς παρουσίας τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται, ἀλλὰ ἄρχισε νὰ χτίζεται σιγὰ σιγὰ, ἀπὸ τὴν ἐπαύριο κιόλας τῆς ἐγκατάστασης τῶν πρώτων Βενετῶν ἀποίκων στὴ Μεγαλόνησο τὸν 13ο αἰῶνα.

Στὸ πλαίσιο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὁ ὅρος «Ἀναγέννηση» ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὰ λαμπρὰ καλλιτεχνικὰ καὶ πολιτισμικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν Κρήτη καὶ συνδέεται μὲ τὴν «ἐκπληκτικὴ ἀλληλογονιμοποίηση πολιτισμῶν ποὺ συνέβη σὲ μιὰ κοινωνία ἢ ὅποια εἶχε ἀναπτύξει κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν ἓναν δικό της ὁμοιογενὴ χαρακτήρα, οὔτε ἐλληνικὸ οὔτε ἰταλικὸ ἀλλὰ κρητικόν».⁷ Οἱ προηγούμενοι αἰῶνες θεωρήθηκαν

⁶ John Hale, *The Civilization of Europe in the Renaissance*, Λονδίνο 1994, σ. 10-11.

⁷ David Holton, «Ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση», στοῦ ἴδιου (ἐπιμ.), *Λογοτεχνία καὶ κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*, σ. 18. Ὁ Νίκος Χατζηνικολάου, «Σκέψεις γιὰ τὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση», στοῦ Ἐνθήμερις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκης, σ. 777-812, θεωρεῖ τὴ χρήση τοῦ ὅρου «Ἀναγέννηση» καταχρηστικὴ, ἀφοῦ οἱ ἀδιαμφισβήτητες ἰταλικὲς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκαν οἱ Κρητικοὶ ποιητὲς προέρχονται ἀπὸ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ Μανιερισμοῦ καὶ τοῦ Μπαρόκ. Βλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀναζητώντας τὸ στίγμα τῆς Ἐρωφίλης*, Ἡράκλειο 2007, σ. 7-17· περὶ βλ.

ὅτι ἀναλώθηκαν στὴν προετοιμασία τῆς μεγάλης ἀκμῆς, ἀδιάφορο ἂν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματά της, ποὺ θὰ δοῦμε στὶς ἐπόμενες σελίδες τῆς μελέτης μας, δὲν ἀνῆκαν στὴν ὑστερομεσαιωνικὴ ἐποχὴ ἀλλὰ στοὺς πρώιμους νεότερους χρόνους. Ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ νοηματοδότηση τοῦ ὄρου συναντᾷ τὴ γενικὴ προβληματικὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐγγένει πολιτισμοῦ. Ἐπομένως, ὁ ὄρος «Ἀναγέννηση» πρέπει νὰ ἀγκαλιάσει ὀλόκληρη τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς παρουσίας στὴν Κρήτη καὶ νὰ προσδιορίσει τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς σὲ ὅλο τὸ εἰδολογικὸ του εὖρος. Ἡ ἐπίμονη ἀναζήτηση τῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ κατὰ καιροὺς προτάθηκαν ὡς θεμελιώδη γνωρίσματα τῶν διαφορῶν ἐκδοχῶν τῆς Ἀναγέννησης στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο (ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὡς τὴν Ἀγγλία καὶ ἀπὸ τὴ Γερμανία ὡς τὴν Ἰσπανία) στὸν κρητικὸ πολιτισμὸ τῆς ἴδιας ἐποχῆς μᾶς προσφέρει μιὰ μᾶλλον παραπλανητικὴ εἰκόνα τῶν ἐξελικτικῶν τῆς σταδίων καθὼς καὶ τῆς ἐκφορᾶς τους στὸ πλαίσιο τῆς κρητικῆς ἰδιοπροσωπίας· γιατί, ὅπως εἶπαμε, οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθησης αὐτῆς διαμορφώθηκαν μέσα σὲ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἱστορικές, ἀνθρωπογεωγραφικὲς καὶ πολιτισμικὲς συνθῆκες. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν ὁ συγκρητισμὸς τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν δύο ἐθνοτήτων καὶ ἡ δεξίωση τῶν νέων ἰδεῶν στὴν Κρήτη ἔπρεπε νὰ γίνουν κρίσιμες ὑπερβάσεις καὶ νὰ συγκλίνουν δημιουργικὰ παράλληλες, ἀλλὰ καὶ ἀντίρροπες παραδόσεις.

Ἔτσι, σὲ σχέση μὲ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ὁ ὄρος «Ἀναγέννηση» προσδιορίζει τὴν ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Μεγαλόνησος ἤλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς Ἰταλίας, καὶ συνάμα τὴν ἀνάδυση καὶ τὴν ἀνθηση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν προσωπικὴ λογοτεχνία καὶ τὴ γραφὴ τῆς στὴν Κρήτη (καὶ στὴν ἑλληνολατινικὴ Ἀνατολή) σὲ μιὰ γλωσσικὴ μορφή ποὺ κινήθηκε, ἀρχικά, στὸν ἄξονα τῆς δημώδους πρὶν στραφεῖ στὸ τοπικὸ ἰδίωμα, τὸ υἱοθετήσει, τὸ καλλιεργήσει καὶ ἀναδείξει τὶς ἐκφραστικὲς του δυνατότητες.

Στὸν ἰταλικὸ καὶ εὐρύτερα εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἡ καλλιέργεια τῆς λογοτεχνίας στὴν ὀμιλουμένη (volgare) ὀδήγησε στὴν ἀμφισβήτηση τῆς κυριαρχίας τῆς λατινικῆς παιδείας ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ συνέβαλε στὴ σταδιακὴ ἐμφάνιση τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν καὶ στὴν ἀπαγκίστρωσή τους ἀπὸ τὸ ἄρμα τῆς γραμματειακῆς τῆς αὐθεντίας. Ἡ ἐμφατικὴ διάκριση ἀρχαῖοι vs νεότεροι (veteres vs moderni) ποὺ ἐπιχειρεῖται σὲ κείμενα τοῦ 13ου αἰῶνα μὲ πρῶτο

Βάλτερ Ποϋγχερ, «Μπαρόκ καὶ ροκοκὸ ὡς ὑφολογικὲς ἔννοιες στὴν ἑλληνικὴ προεπαναστατικὴ δραματοποιία», *Ἑλληνικά*, 56 (2006), 133–136· τοῦ ἴδιου, «Ζητήματα ὀρολογίας στὸ νεοελληνικὸ θέατρο», *Παράβασις*, 9 (2009), 339–366· Στυλιανὸς Ἀλεξίου, «Θέματα ποιητικῆς καὶ ὀρολογίας στὸν Ἐρωτώκριτο», στοῦ ἴδιου *Ποικίλα ἑλληνικά*, σ. 92–93.

και καλύτερο τὸ «Νέα Ζωή» («Vita nuova») τοῦ Δάντη, ἀντανακλᾶ τὸ καινοφανές αἴτημα τῆς ἐποχῆς, νὰ ἀναδυθεῖ ἡ ὀμιλουμένη σὲ γλώσσα τῆς λογοτεχνίας, χωρὶς αὐτὸ βέβαια νὰ προεξοφλεῖ, ἔστω και μακροπρόθεσμα, τὸ ποιοτικὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐναλλαγὴ στὴ χρῆση τῆς ἰταλικῆς μὲ τὴ λατινικὴ γλώσσα πού διέπει τὸ ἔργο δημιουργῶν ὅπως ὁ Δάντης, ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος καὶ τὸ κίνημα τοῦ Οὐμανισμοῦ, πού προτιμᾷ τὴ λατινικὴ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ὡς γλώσσα ἔκφρασης, δείχνουν πόσο κοπιαστικὴ καὶ ἐπώδυνη ἦταν ἡ πορεία αὐτὴ στὴν Ἰταλία τοῦ 13ου, 14ου καὶ 15ου αἰώνα.⁸

Στὴν Κρήτη καὶ στὰ πρόωγα βυζαντινὰ ἐδάφη πού βρέθηκαν ὑπὸ τὴν κυριαρχία ἢ τὸν οἰκονομικὸ ἔλεγχο τῆς Βενετίας καὶ τῶν Φράγκων/Λατίνων κατακτητῶν ἡ χρῆση τῆς δημώδους στὴ λογοτεχνία καὶ ἡ διάσωση καὶ ἡ μελέτη τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς πνευματικῆς παράδοσης ἀπέτελεσαν τὴν ἀπτή ἀπόδειξη τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ νεωτερικῦ ἀυτοῦ μέσου στὴν ἔντεχνη ἔκφραση, ἀλλὰ καὶ τῶν δυσκολιῶν καὶ τῶν καθυστερήσεων πού παρατηρήθηκαν στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς ἐξαιτίας τῆς μεγάλης γλωσσικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἀπόστασης καὶ τῆς ἀμοιβαίας καχυποψίας πού χώριζε τὶς δύο ἐθνότητες στὸ νησί. Οἱ ἀσυνέχειες, οἱ ἀσυνέπειες καὶ οἱ ὑπερβάσεις πού χαρακτηρίζουν τὴ λογοτεχνία τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς βενετικῆς παρουσίας στὴν Κρήτη μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίστηκαν καὶ νὰ ξεπεράστηκαν τὸν 16ο αἰώνα χάρις στὴ σύνθεση τῶν μερῶν πού συντελέστηκε, δὲν περίσσεψαν ὅμως καὶ τὰ ἀναγκαῖα χρονικὰ περιθώρια πού θὰ ἐπέτρεπαν στοὺς Κρητικούς λογίους νὰ προχωρήσουν στὴ θεωρητικὴ ὑποστήριξη τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀναβαθμῶν τῆς ποιητικῆς τέχνης πού κατέκτησαν στὸν τόπο τους, ὅπως συνέβη στὴν Ἰταλία (καὶ στὴν Εὐρώπη). Ἐκεῖ οἱ συγγραφεῖς εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴν ἀπαραίτητη φιλολογικὴ προεργασία, τὶς κατάλληλες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες, τοὺς ἰσχυροὺς ἐκπαιδευτικοὺς θεσμοὺς (Κολέγια, Πανεπιστήμια, Ἀκαδημίες) καὶ τὰ ὑλικοτεχνικὰ μέσα γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν κάθε πρωτοβουλία. Ἡ πρόκριση τοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος ὡς γλώσσας τῆς ποίησης καὶ ἡ ἀνανέωση καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους ἐπιστέφουν καὶ ὀλοκληρώνουν τὴ μακρὰ πορεία τῆς ἔντεχνης προσωπικῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἄρχισε νὰ δίνει τοὺς πρώτους εὐχυμοὺς καρποὺς κιόλας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα. Ἀνάλογα φαινόμενα δὲν λείπουν στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

⁸ Eugenio Garin, «La letteratura degli umanisti» καὶ Domenico de Robertis, «L'esperienza del Quattrocento», στὸ *Storia della letteratura italiana* (Garzanti), III, σ. 5–353, 355–784, ἀντίστοιχα.